

Mr. sc. Semir Halilović, doktorski kandidat / Doctoral Candidate
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
semir.halilovic.007@gmail.com

***IZVORI TOTALITARIZMA HANE ARENT I NJENE REFLEKSIJE
NA BOŠNJAČKO POLITIČKO I HUMANITARNO PITANJE***¹

***HANNAH ARENDT'S THE ORIGINS OF TOTALITARIANISM AND
HER REFLECTIONS ON THE BOSNIAN POLITICAL AND
HUMANITARIAN ISSUE***²

Živjeti u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, društvu kreiranom na dubokoj nepravdi, značilo bi imati autonagonsku potrebu za istraživanjem uzroka današnjeg stanja. U neizvjesnom trenutku, dok živimo oružani mir i posljedice rata, potraga za korijenima aktuelnog državnog i društvenog stanja trebala bi biti primarna aktivnost naše egzistencije. Samo logičko-empirijsko posmatranje živućih posljedica može izvesti ljude iz tmina totalitarne propagande, kojima su zamagljene mogućnosti otkrivanja stvarnosti kakva ona jeste. Spoznaja o nama spriječila bi mogućnost ponavljanja historije, čiji se deseci entitetsko-kantonálnih verzija, danas, serviraju mladim naraštajima koji su, od totalitarne propagande, projektovani da usvoje „znanja“ koja hrane sistem, u kojima posljedice nemaju svoje istraživače uzroka.

Naivno-realistična tumačenja našeg vremena, kojima su zasuti teritorijalizirani etniciteti, u cilju njihove homogenizacije i intelektualne klaustrofobije, moraju dobiti svoj pandan u razbijanju paradigmi etnoistina. Taj proces se treba odvijati kroz surovo sučeljavanje sa onim dijelovima naših mitologija ispod kojih se nalaze spoznaje i činjenice koje bi srušile naš svijet – upravo onaj koji, u strahu od sopstvene pozicije u novom poretku, slijepo čuvamo njegujući njegove ideološke postulate. Naravno, postavlja se pitanje da li je ijednom društvu, u kojem je homogenizacija prisilom važan element, potrebna bilo kakva spoznaja jer društvo u kojem ne postoje jedinke

¹ Tekst se odnosi na prikaz knjige *Izvori totalitarizma* autorice Hane Arent; Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998.

² This text refers to a review of the book *The Origins of Totalitarianism* by Hannah Arendt; Feminist Publishing House, Belgrade, 1998.

(građani) već kolektiviteti ne hrani se naukom i spoznajom već masovnom propagandom.³

Za spoznajnost u našim okolnostima, ali i u zapadnim – kako će to pokazati ovaj prikaz knjige – nije potrebna samo intelektualna marljivost, duhovna uzdignutost u odnosu na trenutak već i fizička distanca u kojoj se dobija neophodna sloboda od svake vrste ugroženosti prilikom istraživanja uzroka posljedica. Upravo takav pristup pitanju holokausta, nad Jevrejima u Drugom svjetskom ratu, imala je autorica knjige „Izvori totalitarizma“ Hana Arent kada je, sa obala New Yorka, pisala o uzrocima i posljedicama režima Adolfa Hitlera. Njen pristup se razlikovao utoliko što je, pored opisa Hitlerovog „radikalnog zla“, opisivala i stanje žrtve prije i poslije holokausta – pronalazeći klicu krivice društva koje je dozvolilo razvoj totalitarizma.

Pojam „radikalnog zla“ u nauku je uveo Imanuel Kant, ali ga je do najsitnijih detalja razvila Arentova opisujući to stanje kao nešto neopisivo, samim tim i nerazumljivo većini ljudi.⁴⁵ Upravo takvo zlo zadesilo je i stanovnike Bosne i Hercegovine koji, u sagledavanju cijelog spektra radikalnih posljedica, (ne) tragaju sveobuhvatno za njihovim uzrocima. U tom diskursu, svakako, najviše nedostaje introspektivni dio koji bi, do kraja, ogolio našu podijeljenu stvarnost i razobličio paradigme koje društvo drže zaleđenim. Ali, ova manjkavost potrage nije jedini uzrok njene insuficijencije, već to može biti i zakašnjelost pokretanja tog procesa.

³ Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička kuća, Beograd, 1998, stranica 390: „Masovna propaganda otkrila je da je njena publika u svako doba spremna da poveruje u najgore, ma kako apsurdno ono bilo, i da se neće žaliti mnogo ni kada je obmanu, zato što ionako misli da je svaka izjava laž. Totalitarne vođe zasnivaju svoju propagandu na ispravnoj psihološkoj pretpostavci da, u takvim uslovima, ljude mogu naterati da jednog dana poveruju i u najneverovatnije bajke.“

⁴ Lolić, Marinko, „Da li je Kantovo shvatanje radikalnog zla dovoljno radikalno“, Filozofija i društvo, 2011, stranica 23: „Prema tvrdnjama prvih Kantovih biografa, pojam radikalnog zla, pre njegovih razmatranja u raspravi Religija u granicama čistog uma, pojavio se u više kraćih Kantovih rasprava. Prvi članak u kojem Kant govori o tom pojmu nosi upravo naslov O radikalnom zlu, a štampan je 1792. godine u Berlinu.“

⁵ Arent, Hana, „Izvori totalitarizma“, Feministička kuća, Beograd, 1998, stranica 466/46: „Sasvim je u skladu sa čitavom našom filozofskom tradicijom to što ne možemo da pojmimo 'radikalno zlo'; ovo važi i za hrišćansku teologiju, koja je čak i đavolu dala nebesko poreklo, i za Kanta, jedinog filozofa koji je, skovavši izraz 'radikalno zlo', morao makar da pretpostavi njegovo postajanje, mada ga je odmah racionalizovao u predstavi o 'izopačenoj zloj volji', koja bi se dala objasniti razumljivim motivima. Tako mi, dakle, nemamo nikakvu potporu kada pokušavamo da razumemo fenomen koji nas suočava sa nadmoćnom stvarnošću i koji ruši sva nama poznata merila. Samo se jedna stvar čini jasnom: možemo reći da se radikalno zlo pojavilo zajedno sa sistemom u kom su svi ljudi postali podjednako suvišni.“

Pored izučavanja uzroka i posljedica holokausta po jevrejski narod,⁶ Hana Arent odmah po okončanju Drugog svjetskog rata piše svoje „Izvore totalitarizma“ koji joj donose veliku svjetsku pažnju i osporavanja. Ovom knjigom Arentova je, u prvom redu, svijetu poručila da smrću Hitlera totalitarizam nije umro što, također, stanovnici Bosne i Hercegovine mogu posvjedočiti, da nestankom nekolicine ratnih zločinaca sa javne scene njihova ideologija nije umrla. Naprotiv.

Opisujući nastanak totalitarnih pokreta u Evropi, Arentova podsjeća na njegove historijske korijene, čime mržnju prikazuje kao dugovječni kumulativni proces, čiji je zločin samo jedno lice radikalnog iskazivanja. Zločinstvo ima svoje razne oblike prikrivanja, piše Arentova, pa čak, i kada se otkriva, može se dogoditi da se „priznavanjem nekih zločina sakrije zločinstvo u cjelini.“⁷ Bosanskohercegovački primjer nastanka zla, kao i njegovog prikrivanja kroz priznanje onog očiglednog, potvrđuje pravilo Arentove o zlu koje se prikriva čak i kada je očito.

Na pitanje zašto je Hitlerov totalitarni pokret baš izabrao Jevreje kao svoje osnovne žrtve, Arentova odgovara višeznačno. Prvi uzrok Arentova vidi u prethodnom gubljenju moći jevrejskog staleža zbog čega su postali objekat neprijateljstva preko kojeg se gradila jedna ideologija o promjeni svjetskog poretka i uspostavi „historijske pravde“. Primijetimo li da su i Bošnjaci, padom Osmanskog Carstva, naglo (iz)gubili svoj društveni status i uticaj, neće biti teško primijetiti da su i oni, našavši se na sličnom putu, postali objekat preko čijeg su se progona gradili drugi nacionalni i velikodržavni projekti. Arentova napominje da je status Jevreja u Evropi bio određen „njihovim jevrejstvom“,⁸ odnosno da je pitanje njihove egzistencije u Evropi, između ostalog, bilo i religijskog karaktera. Ako se prenesu ova iskustva u bosanskohercegovački realitet, može se konstatovati da je bošnjački položaj u ovom dijelu Evrope bio najsnažnije definisan njegovim bošnjaštvom (religijski muslimanstvom) kojim su preporučeni kao idealne žrtve procesa nastanka nacionalnih država jugoistočne Evrope.

⁶ Arent, Hana, „Izvori totalitarizma“, Feministička kuća, Beograd, 1998, stranica 19: „Jedina neposredna, autentična posljedica antisemitskog pokreta devetnaestog veka nije bio nacizam, nego, naprotiv, cionizam.“

⁷ Arent, Hana, „Izvori totalitarizma: Predgovor trećem dijelu: Totalitarizam“, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998.

⁸ Arent, Hana, „Izvori totalitarizma“, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998, stranica 13.

Međutim, da bi se mnoštvo mobiliziralo na činjenje „radikalnog zla“, bilo je potrebno okupiti ih na jednom mjestu što se, piše Arentova, činilo kroz nacionalizam kao izopačenje države u instrument nacije te identifikacije građanina sa pripadnikom nacije. Nacionalizam je oduzeo prava pojedinca i dao ga mnoštvu kojem je, istovremeno, usadio mržnju prema drugom i drugačijem. Na taj način kreirana su separatna društva, nabijena mitomanskim uvjerenjima, preko kojih je izvršena masovna mobilizacija za činjenje „radikalnog zla“. Opisujući primjer nastanka i organizacije nacionalizma u Njemačkoj, ne možemo se oteti utisku o sličnosti ideologije i instrumentalizacije nacionalizma u Bosni i Hercegovini. Ono što je posebno interesantno jeste činjenica da su ljudi samosvjesno pristali da prestanu biti jedinka (građani), sa svojim pravima, već su se utopili u mnoštvo u kojem se pripadnost istima dokazivala ritualima u kojima su, nerijetko, zločini bili jedna od osnovnih praksi.

Okupljanje masa, na bazi ideja totalitarizma, lako mobiliše, na oko nezainteresovane mase koje u obesmišljavanju zakona i institucija države, zapravo, vide prostor za sopstveno buđenje u trenucima „kada se mijenja sve“. Totalitaristi su, podsjeća Arentova, zapravo uspavane i apatične gomile, koji ustaju na poklič i osjećaju trenutak kada se sve obesmišljava u čemu se, kako se njima čini, rađa prilika da oni daju novi smisao novom društvu. Zanimljivo je da se narastanje nacionalizma, u knjizi Arentove, direktno veže za obesmišljavanje postojanja zakona i institucija, čime se otvara prostor za redefiniciju svakog društvenog statusa i pitanja. Pan-pokreti, kao u slučaju germanstva, slavenstva i njihove regionalne inačice – pansrbizma, vođeni su pod parolom da njihove nacije trebaju biti udomaćene gdje god živi ijedan pripadnik njihovog plemena. U raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije to se prevodilo na način da, „gdje god ima ijedan srpski grob, to je srpska zemlja.“ Nacionalistički pan-pokreti, jednostavno, sami sebi učitavaju prava rušeći sve vrste prethodnih zakona i pravila. Arentova napominje da ovakve vrste pokreta nacionalističke mobilizacije obično nastaju u državama koje imaju slaba prethodna iskustva ustavnog uređenja, odnosno na onim prostorima gdje su ljudi bili naviknuti na „vlast jedne ruke“.

Zatiranjem zakona, birokratije, totalitarni pokreti suspenduju svaku vrstu normalnosti svakodnevnog života. Nadalje, totalitarni režimi, također, uspostavljaju dvojnost njihove sopstvene vlasti, tako da svaka državna funkcija ima svoju partijsku kopiju. To se posmatra iz ugla da pokret ne boluje „od zgrada i ustanova“ već oni tek imaju pravac djelovanja, a sve na tom putu samo su alati za provođenje cilja. Recimo, stanovnik Hitlerovog Rajha živio je pod paralelnom vlašću, države i partije, i nikada nije bio

siguran čiji autoritet treba da slijedi, već je djelovao po „čulu“. Uzmemo li kao primjer regionalni totalitarni pokret Slobodana Miloševića i pansrbizma, primijetit ćemo primjenu istih sredstava totalitarizma u kojemu je država bila samo igračka Miloševićeve partije, a partija tek sredstvo njegove mitomanske ambicije nastale na osnovama totalitarne propagande.

Prilikom kreiranja totalitarnih pokreta kreira se i propaganda „proročke naučnosti“, koja se obraća masama nudeći im mjesto u preobražaju svijeta. Apatične gomile zauzimaju svoje mjesto u „novom svijetu“, jer ga u prethodnom nisu imale, identificiraju se sa idejama totalitarnog pokreta koji im zauzvrat nudi „krivca“ za njihove životne neuspjehe. Tako su Jevreji bili krivci za neuspostavljanje pangermanizma, dok se istovjetan scenarij dogodio prilikom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu pri kojoj su Bošnjaci prethodno predstavljeni kao remetilački faktor koji stoljećima onemogućava da se „spoje srpske zemlje“. Efikasnost totalitarne propagande, kojom se mobilišu gomile, pokazala je jednu od glavnih odlika modernih masa – one ne vjeruju ni u šta očigledno, već samo svojoj mašti koja je konzistentna i kreirana izvana, propagandnim pritiskom i uvjeravanjem. Ponavljanje jednih te istih matrica je masama važno jer im daje osjećaj vremenskog kontinuiteta.

Zato, prije nego dođu na vlast, totalitarni pokreti stvaraju lažnu svijest konzistentnosti koja odgovara potrebama ljudskog uma, a ne stvarnosti. Dok god živi totalitarni pokret koji se realizuje kroz razne oblike „radikalnog zla“, živi i uvjerenje o njegovoj posebnosti. Slomom totalitarnog pokreta njegovi gorljivi sljedbenici vraćaju se u apatičnu gomilu, iz koje su ponikli, ponašajući se potpuno nezainteresovano. U ovoj apatičnosti gomila, prije i poslije provođenja „radikalnog zla“, iščitavamo i vrlo često bošnjačko čuđenje o svojim višedecenijskim komšijama kao iznenadnim počiniocima ratnih zločina. Ti zločinci su, upravo, ponikli iz te apatične gomile i probuđeni su totalitarnom propagandom obećanja koje im je pružalo prostor za bezakonje i „osvetu“ za mitomanski uspostavljenu krivicu.

Nakon mobilizacije članovima totalitarnih pan-pokreta usađuje se cilj njihovog budućeg djelovanja, odnosno nudi im se „krivac“ za stanje koje bi oni, svojim „radikalnim djelovanjem“, trebali „popraviti“. Tako totalitarna propaganda, kao žrtve na pladnju, nudi nezaštićene narode bilo da su oni nacionalne manjine, neukorijenjeni narodi ili narodi čije se postojanje uopće negira. Na ovaj način ti narodi se podvode pod zakon ulice, kao ljudi koji i nisu ljudi pa za njih neće vrijediti nikakvi zakoni. Upravo ovakav tretman je poziv na usmjeravanje totalitarnih masa prema ovim ljudima kao budućim žrtvama totalitarnih pan-pokreta. Kako su Jevreji prije Drugog svjetskog rata

bili neukorijenjen narod, u teritorijalnom smislu, tako su postali osnovni predmet interesovanja germanskog pan-pokreta. Istovjetan scenarij, prilikom pokušaja realizacije pansrbizma, dogodio se u Bosni i Hercegovini gdje se postojanje Bošnjaka, kao naroda, decenijama negiralo nazivajući ih „izdajicama sudbine“, odnosno nedovoljno „razvijenim Srbima ili Hrvatima“. Time su postali meta totalitarnih pokreta buđenja nacionalizma koji je, teritorijalno i biološki, tražio prostor svoje realizacije na tuđi račun – račun Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.

Ono na čemu Arentova posebno insistira u svojim „Izvorima totalitarizma“ jeste snaga obnovljivosti totalitarnih pokreta koji nastaju iz bezličnosti, usamljenosti i apatije. Ovi pokreti nalaze snagu u društvu masa, slabih zakona i država, te ukorijenjenih mitova u kojima pronalazi snagu za svoje revitaliziranje. Totalitarizam se „ne pojavljuje“, on je uvijek tu, kao i apatična gomila koja će, koliko sutra, ponovo počinuti „radikalno zlo“, čim se za to stvore okolnosti. Nisu li Bošnjaci, treći put zaredom, bili predmet totalitarnog pansrpskog pokreta i svaki put, iznova, bivali iznenađeni njihovim ponovnim pojavljivanjem. Stvar je jednostavna: taj pokret nikada nije zamro već je mijenjao svoj lica, povlačio se u bezličje i apatiju, shodno snazi države koja ga je uokviravala, odnosno puštala „na slobodu“.

Pouka „Izvoru totalitarizma“ jeste da sistem ustavne i liberalno-demokratske države, zapravo, sprečava pojavu totalitarnih pokreta. Opisujući spektar zločina koje je počinila Hitlerova totalitarna mašinerija, Arentova saopćava da je „radikalno zlo“ bilo tako surovo i nezamislivo ljudskom umu da je, automatski, postalo neizrecivo i neshvatljivo većini svijeta koji ga nije iskusio. Kako onda upozoriti svijet na zlo ako ga on ne razumije!? Nerazumijevanje zla dovodi do njegove negacije. Tome svjedočimo i u Bosni i Hercegovini gdje se negacijom zla, zapravo, vrši obnavljanje totalitarne propagande koja prethodi njenoj mašineriji. Suverenost države jeste jedina snaga koja takve procese može zaustaviti ali, upravo zbog toga, snage destrukcije Bosne i Hercegovine čine sve da državu učine slabom kako bi se, na njenim ruševinama, ponovo pojavio totalitarizam i njegovo radikalno zlo.